

Биіктік, немесе Профессор Дүйсетай Шаймұханов жайлы ой-толғау Height, or Reflections about activity of professor Dyusetay Shaymuhanov

Каренов Р.С.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: karenov_r@inbox.ru)

В статье описываются жизнь и деятельность профессора, доктора исторических наук Д.А.Шаймұханова. Показывается, каким счастливым талантом он обладал, чтобы познавать новое, делать исторические и философские обобщения, писать книги и стихи, работать с людьми. Автором раскрывается значение проведенных ученым-историком исследований и обобщенных в защищенных диссертациях, опубликованных в монографиях и научных статьях. Особенно выделяется важность его исследования по освещению истории Карлага, которая долгие годы не была достоянием общественности. В статье также дается оценка его деятельности по подготовке научно-педагогических кадров по историческим наукам, подчеркивается, что Д.А.Шаймұханов был педагогом-наставником и успешно сочетал научно-педагогическую деятельность с общественной работой. Автор отмечает, что коллеги и ученики свято чтят его память как выдающегося учено-историка и как неординарную личность.

Life and activity of the professor, the doctor of historical sciences D.A.Shajmuhanova are described. It is shown, it possessed what happy talent to learn new, to do historical and philosophical generalizations, to write books and verses, to work with people. Values of the researches spent by it and generalized in the protected dissertations, the published monographies and scientific articles reveal. Importance of its research on illumination of history of Karlaga which many long years wasn't property of the public is allocated especially. The estimation of its activity on preparation of scientific and pedagogical shots on historical sciences is given. It is underlined that it was the teacher-instructor and successfully combined scientific and pedagogical activity with public work. The conclusion becomes that colleagues and pupils hold sacred memory of the outstanding scientist-historian, not ordinary person.

Кіріспе

Бұл өмірде барға қанағат, жоққа сабырлық қылып, айналасын жау, өмірін түнек көрмей, қолы жеткен несібесін Алланың рахымы, балаларымның ризығы деп қабылдайтын жайсаң жандардың бақыт туралы түсінігі, шынымен де, өзгеше. Дабырлап жеткен атақтан, қымсына келген сыйластықты көңіл төріне шығаратын жандар бұлар. Омырауға таққан орденнен, арқадан қаққан алақанның жылуын тәуір көретін асылдар олар...

Мен бүгін сондай бір азамат туралы әңгіме етпекпін. Ол ерке еді, өмірге, айналаға еркелеп жүретін. Өзі өмір сүру үшін емес, өмір бұл үшін жаралғандай болып жүретін. Жан-жағына жалтақтамай, бұқпай-жалтармай, Жаратқанның берген дарыны мен білімін алға салып, алшандай басып өтті. Қалағанын жаңылмай тапқан адамдар ғана осындай риза көңілде болатын шығар. Оның қалағаны ғылым болатын.

«Дін — ғылымның анасы, ғылым — діннің баласы», — деп атам қазақ ғылым-білімді имандылық шуағынан жаратып қарайды. Жасыратыны жоқ, ғылымды бұл биік қасиеттен ада қылып, қарақан басының қамына дейін төмендетіп алған адамдар да жоқ емес. Бірақ бір дәуірдің ғылымын алғанда бұл мұхиттың жанындағы шалшықтай ғана ғой. Қуантатыны да сол. Ал шын ғалымдардың бейнесін мен қазақтың біртуар азаматы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі Дүйсетай Аймағамбетұлы Шаймұханов арқылы көрсеткім келеді.

Өйткені, Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болған жағдайында отандық тарих ғылымы үшін шектеусіз, кең және терең дамуға мүмкіндік туды. Ежелгі, орта ғасыр және жаңа замандардың күрделі мәселелері қайта қаралып, тың деректер негізінде бұрынғы тұжырымдар өзгеріп, жаңа қорытындылар жасалуда.

Егемендік жағдайда Отан тарихына еңбек сіңірген аға буын ғалымдардың мұраларын тарихнамалық жолмен әділ сараптап, жан-жақты талдап, объективті, дұрыс бағасы берілуде. Әсіресе ХХ ғасыр басында Әлихан Бөкейхан, Т.Рысқұлов, М.Тынышпаев, Х.Досмұхамедов, С.Асфендияров және тағы басқа ұлт зиялылары мен кеңестік тарихшылардың еңбектері мен саяси-қоғамдық қызметі

жөнінде көптеген диссертациялар қорғалды. Кеңес дәуіріндегі орта буын тарихшылардың ғылыми мұрасы да кеңінен талдануға түсуде, Б.Сүлейменов, Е.Бекмаханов, Ә.Тұрсынбаев және басқа көрнекті кеңес тарихшыларының еңбектері қайта талданып, егемендік жағдайындағы қалыптасып келе жатқан ғылыми-саяси көзқарастар елегінен өткізілуде. Осы орта буын тарихшылар арасында Д.А.Шаймұхановтың орны мен рөлі ерекше болды десек, қателеспейміз. Бұған, біріншіден, Дүйсекең ағамыздың әлемдік және Қазақстан тарихының өзекті проблемалары жөніндегі осы күнге дейін құндылығын жоғалтпаған көптеген еңбектері де; екіншіден, ірі партия қызметінде істеп, Қарағанды педагогикалық институттың ректоры болып, Орталық Қазақстанда тарих ғалымдарының бірінші докторы аталып, политехникалық институтта (қазіргі Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті) және Қарағанды мемлекеттік университетінде кафедра меңгерушісі қызметін көп жыл бойы атқарып, ірі ғылыми көшбасшысы ретіндегі қыруар қызметі де себеп болды.

Тектілік

Біз бір-бірімізді жақсы білгіміз келсе: «Еліңде кімің бар?» — деп сұраймыз. Құдайға шүкір, мұндай сауалға жауабымыз бар. Жау бетке — білектімізді, дау бетке — біліктімізді, жарастыққа — жақсымызды жұмсаған халықпыз ғой. Сонда қатарымызды түгендескенде: «Жақсың кім еді?» — дегенде ауызға қалың, ну ормандай еліміздегі ата бәйтеректер іспеттес абзал жандар еске түседі.

Міне, осындай ағалардың бірі, заңғар ғалым Ермұқан Бекмахановтың шәкірті, Арқа өңірінің қадірлі де, сыйлы азаматы, ұлағатты ұстаз — Дүйсетай Аймағамбетұлы Шаймұханов. Дүйсекең — Арғын тайпасының Қаржас руындағы Құлеке... Өтен ұрпағы (кестені кара) [1].

Соғыс және еңбек ардагері Тұрсын Қарашев «Дүйсетай досым еді» деген қызықты мақаласында Дүйсекеңнің балалық шағын былай еске алады: «Дүйсетай 1925 жылы Баянауыл ауданындағы Қарауылшоқы ауылында дүниеге келген. 1930 жылғы жаппай колхоздастыру науқаны басталғанда ол ата-анасымен қазіргі Бұқаржырау ауданындағы Жастілек колхозына қоныс аударады. Бұл кезде Баянауылда туып, осы аудандағы Алабас колхозына мен де көшіп келгенмін. Екі ауылдың арасы 25 шақырым болатын. Ол уақытта бұл ауылдарда бастауыш мектептер ғана жұмыс істейтін. Осы бастауыш мектептерді бітірген екеуіміз көрші Жанақала ауылындағы орталау мектепте оқып, 7-сыныпты сол жерде бітірдік. Оқуды ылғи жақсы бағалармен оқып, мақтау грамоталарын алып отырдық. Дүйсетайдың батылдығы, еңбекқорлығы барлық уақытта бірдей байқалып тұратын. Бірде тәтті жегіміз келіп, оның аудан орталығындағы Күлшат апайының үйіне бардық. Екі мекеннің арасы 14 шақырымдай еді. Оның ата-анасы жібергісі келмегеніне қарамастан, біз қолымызға темір таяқ алып, жаяу жолға шықтық. Мен қорқып келемін, ол қорықпайды. Маған «егер қасқыр бізге ұмтылса, сен оң жақтан, мен сол жақтан сұққылап, оны соғып аламыз» деп, жігерлендіріп қояды. Біз сол кезде небары 12 жастамыз. Дүйсетайдың балалық шақтағы батылдығының бір белгісі осы.

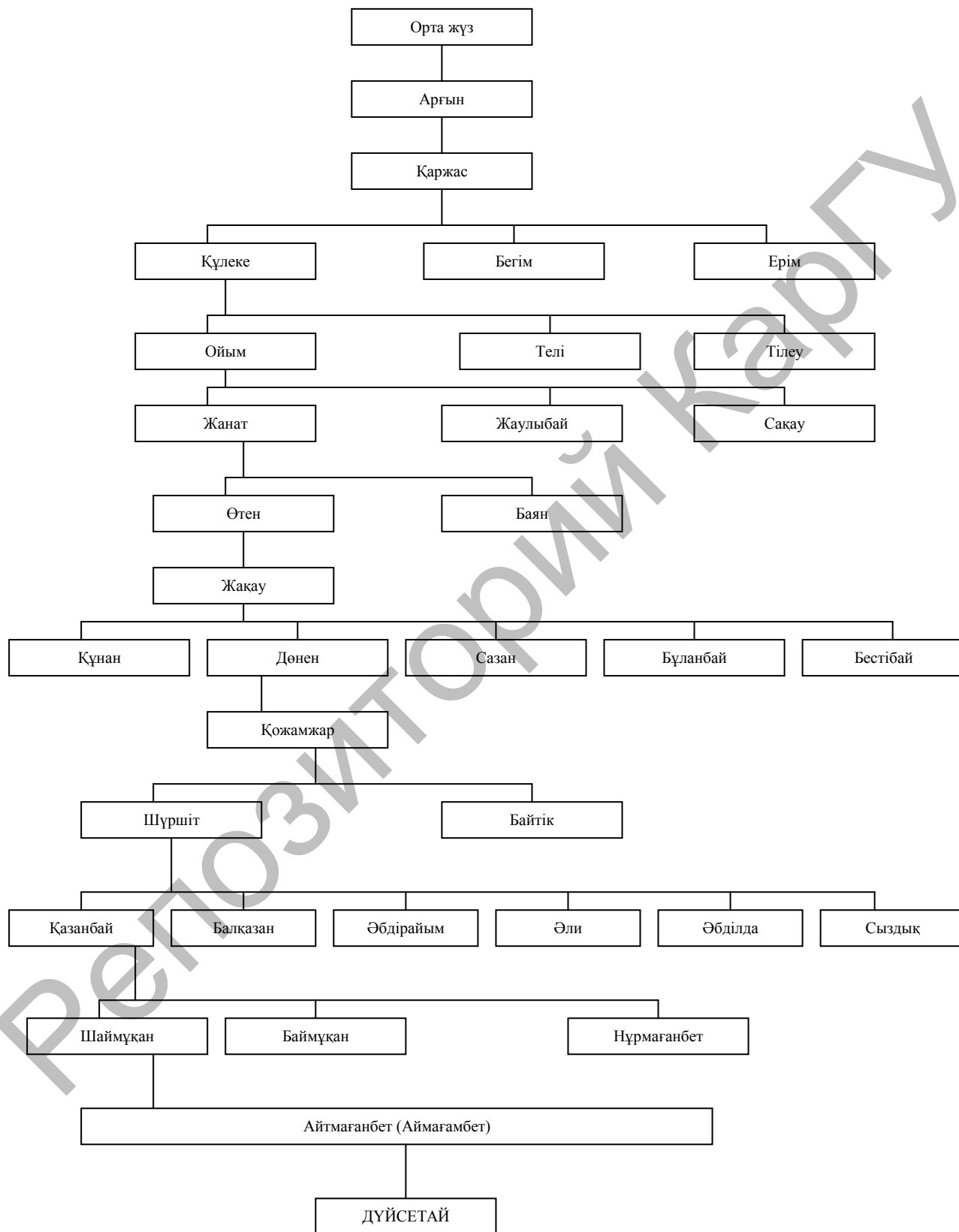
Аудан басында Жәкен Әмірәлин деген құрдасымыз болды. Әкесі дайындау мекемесінің бастығы еді. Ең бірінші сол үйге бас сұққанбыз. Әке-шешесі бізді жібермей 4–5 күн ұстады.

Бала кезімізде бәріміз де комсомол болуды армандаушы едік. 12–13 жасымызда мектептің комсомол жиналысына қатысуға құмартатынбыз. Бір күні кешкілік комсомол жиналысы өтіп жатқанда екеуіміз есіктен тыңдап тұрғанымызда, мектеп директоры Ашық Түсіпбеков «екеуің де жақсы оқисыңдар, есіктен сығалауларың жарамайды» деп, бізге реніш білдірді. Содан іле-шала ауылсоветке барып, жасымызды ұлғайтып, 1924 жылы тудық деп анықтама алып, комсомол мүшелігіне өттік. Осыдан кейін 1940 жылы бізді бірінші рет әскер қатарына шақырды. Сол жерде біздің өтірігіміз шығып, дәрігерлік жас айыру сараптамасына жіберді. Олар Дүйсетайды 1928 жылы, мені 1927 жылы туған деген құжаттарды қолымызға берді» [2].

Өмірдің өзі өзен сияқты емес пе?! Мезгіл сайын құбылып кең арнасын бірде толтырып, бірде саябыр тартып тұратын. Ал, тіршілік заңының пәлсапалық мұраты — адал мақсат. Оның тұтқасы — білім.

Жастайынан білім-ғылымға үйір болған Дүйсекең соғыс жылдарының өзінде білімін жетілдіруге тырысып бағады. Ол талабы зая кетпей, Қарағанды мұғалімдер институтын үздік тәмамдап, Бұқаржырау ауданындағы Үлгі, Семізбұғы орта мектептерінде ұстаздық етті. 1949–1954 жылдары Алматының Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетінде оқып, оны үздік дипломмен аяқтады. Студент болып жүргенінің өзінде ол қоғамдық және ғылыми жұмыстарға белсене араласты. Оның бұл ісі атаусыз қалған жоқ.

Профессор Дүйсетай Шаймұхановтың ата-тегі

Оқытушылар мен профессорлар қауымы оған үлкен сенім білдіріп, курстың жетекшілігіне тағайындалады. Осы мезеттен бастап Дүйсекең ғылым жолына түсті. Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қарағанды комсомолы ұйымының жұмысы жөнінде алғашқы ғылыми еңбегін жазып, кандидаттық диссертациясын қорғады. Бұл мезгілде ол 31 жаста еді.

Дүйсетай Аймағамбетұлы журналист Қуаныш Муталлаповқа берген сұхбатында мынадай деректер келтіреді: «1950 жылдары баспасөз беттерінде Қарағанды көмір бассейнінің маңызы жайлы жазған мақалаларым көптеп басылды. Олардың барлығының түрін түстеп, атын атайын десем өте көп. 1959 жылы кандидаттық диссертациямды қорғадым. Соған дейін қаншама дүние жарыққа шығып жатты. Кейін де жазған дүниелерім жоқ емес.

«Комсомол Қарағанды в борьбе за уголь» (1958), «Черная металлургия» (1966), «Единой семьей» (1968), «История освоения Караганда-Темиртауского промышленно-производственного комплекса» (1979), «Создание и развитие черной металлургии Казахстана» атты және т.б. кітаптарым республика баспаларында жарық көрген. Сондай-ақ менің жетекшілігіммен Екібастұз көмір бассейнінің тарихы да жазылған» [3; 24].

Елуінші жылдардың басында Қазақ мемлекеттік университетінің аспирантурасында оқып жүріп, сондағы зиялы азаматтардың қатарында ұлт мүддесі, қазақ тарихының болашағы туралы қоғамдық сананы оятуға көзі мен көкірегі ашық ұлтжанды достарымен бірге өткізген күндердің тәрбие-тәлімі шын зиялылықтың ай таңбасындай санасына сіңгені болар, Дүйсекең сол адал жолдан айныған жоқ.

Өкінішке орай, кезінде диплом жетекшісі болған ғұлама тарихшы Е.Бекмахановтың қуғын-сүргінге ұшырауына байланысты Дүйсетай ағамыз аспирантурадағы оқуын кейінге қалдырады. Ол 1951 жылы Қарағандыға келіп, алғашқыда Облыстық партия комитетінде лектор, 1952–1956 жж. Облыстық комсомол комитетінің хатшысы, 1956–1958 жж. облыстық мемлекеттік мекемелер қызметкерлері кәсіподағы комитетінің төрағасы, 1958–1965 жж. Қарағанды облыстық партия комитетінде нұсқаушылық, кейін хатшылық қызметтерді атқарады. Қай қызметте болмасын Дүйсетай Аймағамбетұлы оны абыроймен орындап, халық алдында беделді болады.

«Шәкіртсіз ұстаз — тұл» демекші, кезінде Д.Шаймұхановтың аялы алақанының жылуынан медет алып, бүгінде Қазақстанның игілігі үшін аянбай еңбек етіп жүрген атақты профессордың шәкірттері мол. ҚарМУ-дың Археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының меңгерушісі тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Қ.С.Өскембаев «Қадірі асқан ағамыз» атты мақаласында тарихымыздан ойып орын алған профессор Д.А.Шаймұхановтың шәкірттерінің бірі болғанын ыстық сезіммен былай жеткізеді: «Дүйсетай Аймағамбетұлы өмірінің соңғы жылдарына дейін уақытының елеулі бөлігін халқымыздың тарихын зерделеуге, ұлттық сананы жаңғыртуға, өлкеміздің мәдениеті мен білім саласының өрлеуіне өз ізін қалдырған тұлға. Ол 1965–1972 жж. — ҚарПТИ, 1972–1974 жж. — ҚарМУ оқу орындарында кафедра меңгерушісі; 1974–1982 жж., — Қарағанды Дене тәрбие педагогикалық институтының ректоры болып қызмет істеді. 1982–1992 жж. — Е.А.Бөкетов атындағы университеттің кафедра меңгерушісі, 1992–2006 жж. кафедра профессоры болды.

Дүйсетай Аймағамбетұлы ғылыми ізденістерін үнемі тоқтатпай, 1959 жылы тарих ғылымдарының кандидаты, ал 1968 жылы тарих ғылымдарының докторы дәрежелері алу үшін диссертацияларын қорғап, 1970 жылы профессорлық атағын алған еді. Ол сонымен бірге 15 ғылым кандидатын, 2 ғылым докторын дайындап шығарды. Оның қаламынан шыққан ғылыми еңбектердің құндылығы, тікелей туған жердің қадір-қасиетін қашанда құрметтейтін халқымызға өлкенің экономикалық табыстарында жеткен мағлұматтарды мұрағат құжаттарымен көрсете отырып тарту етуі еді. Бұл зерттеулерде сонымен бірге халықтар достастығы да дәріптелді» [3; 34,35].

Иә, бұрын тар аяда жазылған тарихты қайта жаңарту, жаңғырту оңай шаруа емес. Бірақ халық — қашанда оптимист. Тәуелсіздік алған жылдары әр түрлі мамандық иелері, келсін-келмесін, тарихты жаңаша жазуға жаппай ұмтылыс жасады.

Бұл ұмтылыс тарихи сананы қалыптастыруға едеуір оңды әсер етті. Алайда тарихтың нақты жүйеленуі бір арнаға түспеді. Барлық ауыртпалықты кәсіби тарихшыларға көтеруге тура келді. Академик М.Қозыбаев бастаған бір топ мамандармен бірге академик Д.А.Шаймұханов та осы игі іске бел шеше кірісті.

1995 жылы Қазақстанда жаңа тарихи сана қалыптастырудың тұжырымдамасы жасалды. Бұл тұжырымдамада тарихи шындықты қазақ халқының ұлттық мүддесі тұрғысынан көрсетуге жол салынды. Егер осы маңызды құжатта арғы-бергі тарихымыздың «ақтаңдақ беттерін» ашудың жолдары мен әдістері айқындалса, оған академик Дүйсетай Шаймұхановтың да сіңірген еңбегі ерекше зор болды.

Ғалым

Профессор Дүйсетай Шаймұханов үнемі өзін-өзі жетілдіру мен дамытуға жетелеп жүретін адам еді.

Ғалымның жарық көрген ғылыми еңбектері жаңалығымен ерекше баурап алатын. Ол біздің арамызда жүргенде: «Ғылым көлденең көк аттыны да, байлық қуған дүниеқоңызды да көтермейді. «Заман өзгерді деп бүркіт күшігенге айналмайды» деген сөзді ғылымға арнап айтуға болады. Қай қоғам болсын, қай халық болсын, ғылым тамыр-таныстықтан, көз қысты, бармақ бастылықтан таза болу керек. Нағыз шынайы ғалым тақ іздемейді, атақ сұрамайды. Ондай адамды ғылымның өзі көтереді», — деп отыратын. Академик ағамыз осы сөзді бүкіл ғұмырында берік ұстанды. Пайдакүнем болуды, өз қара басын ойлауды жеке басының ұстанымына сәйкес емес деп есептеді.

Қазақстан елінің Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің 2011 жылғы Жолдауында мынадай қызық дерек келтірді: «Сегодня в развитых странах на 1 миллион населения приходится от 1 до 6 вузов. В Казахстане всего вузов — 149. 200 научных Советов штампуют кандидатов и докторов наук. В науку идет 1 из 60 кандидатов наук и 1 из 37 докторов наук. С этого года прекращается работа этих Советов» [4].

Шынында, өткен ғасырдың 60–80-жылдары бұрынғы ғылым кандидаттары, докторларға қойылатын талаптар өте үлкен еді. Бұндай жұмыс үшін терең зерттеу, сүбелі нәтижелер, жаңалықтар болуы міндет етіп қойылатын немесе оқулықтардың, әдістемелік құралдардың авторы болуы керек еді. Сонымен қатар ғылыми жетістіктермен көзге түсіп, ғылыми ортада мойындалуы керек болатын. Бір сөзбен айтқанда, Кеңестер үкіметі кезінде доктор болу деген — дана болу деген ұғымға барабар еді. Олар кейінгі көшбасшы, пана болатын, кейінгі жастарды тәрбиелейтін. Ал бүгінгі докторлардың олардан айырмашылығы жер мен көктей. Болар болмас, толар толмас еңбек жазылып, күлді-бадам бірдеңелер ғылыми жұмыс болып саналады, қазір «доллар докторлар» көбейіп кетті. Ғылым саласына реформа жасалып жатыр ғой, мүмкін, бір жақсы өзгерістер болар. Ал Дүйсетай Аймағамбетұлы сияқты нағыз ғалымдар ғылым классиктері, міне, солар бүгін көлеңкеде қалып, көзден таса жүр. Жастарды тәрбиелегенде, ғылымға баулыған кезде осындай азаматтарымызды үлгі етіп көрсетуіміз керек қой. Бұл жақсыларды біз айтпасақ, кім айтады!

Д.А.Шаймұханов — Орталық Қазақстан өңірінің жаңа тарихын зерттеген ғалымдардың көшбасшысы. Ол Орталық Қазақстан өңіріндегі тарихшылардың ішінен бірінші болып 40 жасында докторлық диссертация қорғады. Ғұлама ғалымның 200-ге жақын ғылыми еңбектері жарық көрді. Оның жетекшілігімен бірнеше адам кандидаттық және докторлық диссертацияларын қорғады. Сонымен қатар Дүйсекең қаланың, облыстың қоғамдық өміріне белсене араласты. Осынау еңбектері ескеріліп, Қарағанды қаласының Құрметті азаматы атағына ие болды. Қалалық ономастикалық комиссияның мүшесі ретінде көмірлі қаланың көшелері мен алаңдарының жаңа атау алуына, халқына, еліне еңбегі сіңген тарихи тұлғалардың есімін мәңгі есте қалдыру ісіне де елеулі үлес қосты. Сондықтан да Дүйсекең оқытушы болып 42 жыл еңбек еткен Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ мен Техникалық университет ұжымдары тарапынан ғалымның құрметіне ол тұрған үйге мемориалдық тақта орнату туралы ұсыныс түскенде, Қалалық ономастикалық комиссия мүшелері мен қалалық мәслихат депутаттары бір ауыздан қолдады. Ғалымның 80 жылдығына байланысты Қарағанды қаласындағы Бейбітшілік гүлзары, 46-шы үйге Дүйсетай Шаймұхановтың мемориалдық тақтасын ашу салтанаты болып өтті.

Бірақ ғылымның шыңына шыққан Д.А.Шаймұханов сияқты өте белгілі азаматтарымызды халыққа танытып, олардың атына ескерткіш тақта ғана емес, тіпті көшелер берсе, артық болмас еді. Осындай мәселелерді көтеріп, қоғамдық пікір тудырып отыратын осы ғалымдар еңбек еткен орталары, оқу орындары болуы керек сияқты.

Біреу ел қорғап батыр болады, біреу елдің ғылымын дамытып, ел қамын ойлайды. Ғылымның жолы түзу десек, сол жолда жүрген ғалымдарымыздың жарқын бейнесінің жоғалмауына қам жасауымыз керек!

Карлаг тарихының атасы

Тарих ғылымы өзінің танытқыштық һәм тәрбиелік мәні жөнінен басқа гуманитарлық ғылымдардан жоғары тұрады. Сонымен бірге тарих өзге ғылым салаларына қарағанда жеке адамның санасында азаматтық және саяси мәдениетті қалыптастыруға келгенде де алдына жан салмайды. Осы тұрғыдан алып қарасақ, тарих ғылымымен айналысушы ғалым да бүкіл ғылымның көшін бастаушы желмаяға ұқсайды.

Кезінде Отан тарихымен айналасушы тарихшылар арасында осындай рөлді атқарып, ғылым көшін адал бастаған ғалымның бірі — академик Дүйсетай Шаймұханов болды.

Аса қиын әрі қысылшаң жылдары дүниеге келгендіктен, балалық шақтың қызығын көрмей өскен Дүйсекеңнің тарихқа пейіл білдіруінің өзінде кеңестік зұлмат саясаттың табы жатыр. Дүйсетай Аймағамбетұлы Орталық Қазақстан аймағында орналасқан Карлаг тарихының бұрын ашылмаған көлеңкелі тұстарын тың деректер негізінде зерттеп, 1997 жылы «Карлаг» деп аталатын кітабын [5] шығарды. Бұл монографиясын жариялау арқылы ол өзінің ұстазы заңғар ғалым Е.Бекмаханов секілді жазықсыз жазаланған талай-талай ұлт зиялыларының тағдырын халыққа жария етті.

Кітапта төмендегідей мәселелерге назар аударылған [3; 44]:

1. Карлаг-тың қалыптасуы мен даму тарихы. Карлаг — КСРО Ішкі істер халық комиссариатының (НКВД) Қарағанды ерекше бағыттағы еңбекпен түзеу лагері. ГУЛАГ архипелагындағы — ең ірі азап лагері. Ең алғаш 1932 жылы мұнда 22 мың адам отырса, соның 87 пайызы қазақтар болды [6; 5].

2. Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің бос далалық жерде құрылмағанын дәлелдеуі. Сталиннің орталығы Долинка кентінде орналасқан Карлаг басқармасын құру туралы 1931 жылғы қаулысы шыққанға дейін, Карлаг аумағында 80 мың тұрғыны бар 4 мың қазақ киіз үйі болды. 1930–1931 жылдары халықты зорлап көшіру басталды. Бұл үшін НКВД-ның әскері пайдаланылды. Немістер, украиндар мен орыстар негізінен Қарағанды облысының Тельман, Осакаров, Нұра аудандарына қоныс аударды. Қазақтардың тағдыры ерекше қайғылы болды: лагерьге берілген жердің солтүстік бөлігіндегі халықтың көпшілігі Қарағандыға, оған таяу жерлерге көшті. Осының бәрі байлар мен кулактарды тәркілеп, олардың мыңдаған малын талан-таражға салумен тұстас келді.

Тәркіленген малдың біразы «Гигант» кеңшарында ұйымдастырылған «Востокмясо» деген ұйымға берілді [7].

3. Карлаг-тың территориялық ауқымы Қарағандымен қатар, солтүстік аймаққа жататын Ақмола облысымен тікелей байланыста болғанын ашып беруі. Карлаг басқармасының әкімшілік орталығы Долинка кентінде орналасқанымен, оған қарасты лагерлер ұзындығы мен көлденеңі 300 x 200 шақырымды алып жатқан Орталық Қазақстанның аумағын тұтас қамтыды. Бұл қазіргі Франция мемлекетінің аумағынан үлкен. Мұнан басқа Карлаг-тың орталығынан 350 шақырым қашықтықта жатқан Ақмола және 650 шақырым қашықтықта орналасқан Балқаш бөлімшелері жұмыс істеді. Карлаг құрудағы басты мақсат Орталық Қазақстан аумағында қарқынды дамып келе жатқан өнеркәсіп өндірістері — Қарағанды көмір бассейні, Жезқазған, Балқаш мыс балкыту комбинаттары үшін азық-түлік белдеуін қалыптастыру болатын. Сондай-ақ осы өндіріс ошақтары үшін сотталғандардың тегін жұмыс күшін пайдалану мақсаты да бірінші кезекте тұрды. Құл күші Сталиннің «бақытты социализм» құру жоспарын жүзеге асыру үшін өте қажет болды. Жалпы, қазақ жерінде Карлаг басқармасының бағыныштылығында 26 бөлімше, 192 лагерь болған. Әр бөлімшенің өзіндік шаруашылық құрылымдары, бақша учаскелері, мал фермалары, егістік алқаптары жұмыс істеген. Басқасын былай қойғанда, тек мал фермаларының өзінің саны 106-ға жеткен. Ресейден әкелген мал жоқ, мұның бәрі қазақ халқынан тартып алынған ақтылы малы екені, айтпаса да, түсінікті. Карлаг республика басшылығына бағынбады, тек тікелей Мәскеуге, ГУЛАГ-қа ғана тәуелді еді. Оның өз ішкі әскерлері, телеграф-пошта байланысы, дербес шаруашылық жүйесі болды. Бір сөзбен айтқанда, мемлекет ішіндегі мемлекет еді [8].

4. Ақмоладағы «Отанын сатқандар» әйелдерінің лагеріндегі («АЛЖИР») саяси репрессия құрбандарына (әйелдер мен балаларға) ерекше назар аударылуы. КСРО-да талайдың өмірін тозаққа айналдырған 953 лагерь болса, соның үшеуі еліміз аумағында құрылды. Осындағы атынан адам шошырлық «АЛЖИР» лагері КСРО-дағы әйелдер қамалған жалғыз азаптау орыны болды.

«АЛЖИР» 1937 жылы НКВД-нің арнайы бұйрығымен салынды. Көлемі үш гектарға жуық жерді алып жатқан «АЛЖИР»-де кезінде 30 мың әйел жазықсыз жапа шекті [6; 5].

5. Спасскідегі әскери тұтқындар мәселесін талдау. 1941 жылы Карлаг-та соғыс тұтқындарының арнаулы лагері («Карлаг» жүйесіндегі ерекше режимдегі Спасск лагері) ашылып, 40 мың адам әкелінді [6; 5]. Толық емес деректер бойынша, осы лагерьде 1942–1946 жылдар аралығында 7 мыңнан астам адам өлген. Олардың ішінде 516-сы — жапондық әскери тұтқындар [5; 94].

6. Тұтқын-ғалымдардың лагерьде жасаған ғылыми еңбектерін айқындау. Карлаг-та сотталғандардың арасында көрнекті ғалымдар мен ірі мамандар жұмыс істеді.

Олар жер суаратын арналардың, картоптың, бидайдың жергілікті жағдайға бейімделген жаңа тұқымдарының сызбаларын жасап шығарды. Осы кісілер суыққа төзімді қара бидайдың сортын

шығарып, оны «Долинкалық» деп атады. Сондай-ақ ғалымдар ойлап тапқан тағы бір бидай сорты да Долинканың бас лагерьлік пунктiнiң атауымен «Долинкалық» деп аталды. Карлаг-та Тимирязев академиясы түлектерiнiң түгелге жуығы болып кеттi. Василий Пустовойт — болашақ академик, екi мәрте Социалистiк Еңбек Ерi, Анна Ланина — Мәскеудiң бүкiлодақтық мал шаруашылығы институтының бұрынғы қызметкерi, кейiнен КСРО Мемлекеттiк сыйлығының иегерi, Пельцих — профессор, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, ботаник, селекцияшы, Архангельский — кейiннен ВАСХНИЛ академигi, Вавиловтың шәкiрттерi Корнилов, Зайцева — Ленин сыйлығының болашақ иегерi, Фортунатов — Орталық Қазақстанда «Гигант» кеңшарында алғаш болып бау-бақша ашқан iрi селекционер (жемiс-жидектiң 85 сорты, тал-көшеттердiң 30 сорты).

Карлаг-та бүкiләлемдiк танымал биофизик-ғалым, телебиология және аэроионофикацияның негiзiн қалаушы Александр Чижевский жазасын өтеген. Ол аэроионофикация жұмыстарының негiзгi бөлiгiн шахтерлердi емдеуге арнады [9].

Карлаг-та жазықсыздан-жазықсыз көп белгiлi әдебиет және өнер қайраткерлерi отырып шықты. Олардың арасында КСРО халық әртiсi Л.Русланова; әлемде тұңғыш балалар театрының негiзiн қалаушы, Социалистiк Еңбек Ерi Н.Сац; ақындар Н.Заболоцкий, Р.Тамарина; жазушылар Г.И.Серебрякова, Д.Еркiнбеков, М.Зуев-Ордынец; әдебиетшi-ғалымдар Қ.Мұхамедханов, Р.Нарешев, т.б. болды [10; 369].

Қорыта келе айтарымыз, Д.А.Шаймұхановтың еңбектерi ғалымдар үшiн саяси репрессиялар тарихының ашылмаған беттерiнiң бiрi Қарағанды еңбекпен түзеу лагерi мәселесiн анықтады. Ол болашақ тарихшыларға тақырыптың жаңа қырларын ұсына алды. Бұл Отан тарихындағы саяси репрессиялардың зерттелуiнiң жаңа қадамын ашып бердi.

Ректор

Д.А.Шаймұханов 1973–1982-жылдар аралығында Қарағанды дене шынықтыру педагогика институтының ректоры болды. Бұрын басшы органдарда iстеп мол тәжiрибе жинақтаған Дүйсекең осы мекемеге басшылық етуде де ысығандығын таныта бiлдi. Байсалды да тұрақты басшылығының арқасында институт сан жағынан да, сапа жағынан да өсiп, нығайды.

Педагогика институты 1952 жылы Мұғалiмдер институты негiзiнде құрылғаны белгiлi. 1970 жылы Қарағанды педагогика институтының спорт факультетi негiзiнде Қарағанды дене шынықтыру педагогика институты болып құрылды. 1984 жылдан осы аты берiлдi. Халық ағарту жүйесiне бастапқы әскери оқу, педагогика және психология (мектеп жасына дейiнгi), педагогика және бастауыш бiлiм беру методикасы, дене тәрбиесi (оқу мерзiмi — 4 жыл), дефектология, математика, еңбек оқуы, физика, сызу (оқу мерзiмi — 5 жыл) мамандықтары бойынша кадрлар даярлады. Институт құрамында алты факультет (бастапқы әскери оқу, мектепке дейiнгi тәрбие, педагогика және бастауыш бiлiм беру методикасы, физика-математика, инженерлiк-педагогика, дене тәрбиесi), 150 тыңдаушыға арналған даярлық бөлiмi, 26 кафедра болды [10].

Бiрде осы институтта ұзақ жылдар бойы жемiстi еңбек еткен профессор Қ.З.Әлжановтың (2007 жылы қайтыс болды) Дүйсетай Аймағамбетұлы туралы айтқан мына сөздерi әлi есiмде: «Институттың оқу-әдiстемелiк және ғылыми-қоғамдық жұмысына белсене араласу бiзге көп нәрсенi үйреттi. Дүйсекең сияқты өмiрден алған сабағы мол, байыпты да байсалды азамат басқарған мекемеде жүрiп көптi үйрендiк. Ол өнегелi тәрбиешi болды, әсте өзiмшiл емес, өзiнен гөрi өзгенi көбiрек ойлайтын, жанашыр да қамқор жан болатын.

Оның 10 жыл бойы үлкен бiлiм ордасының басшысы бола бiлуiнiң сыры мен құпиясы да осында жатқан сияқты. Институтта қызмет iстегендердiң бәрi бiрдей дарынды, еңбекқор, тәртiптi жандар болды деуден аулақпын. Ұжым болғаннан кейiн оның арасында әр түрлi адамдар болады, iстен гөрi бос сөзге көбiрек үйiр, айғайы мен бұратартары көп неше түрлi керауыздар да бiздiң арамызда болды. Ал профессор Шаймұхановтың даналығы сонда, ол осылардың бәрiмен тiл табыса жүрiп, Институт жұмысын ақсатқан жоқ. Ұжымның шырқы бұзылмай, негiзгi мiндеттерiн орындаумен болды».

Шынында Дүйсетай Аймағамбетұлының әр қызметкер жөнiнде өз пiкiрi, қалыптасқан көз-қарасы болатын. Ол кiмге қандай тапсырма беру керек, оның қандай iстердi атқаруға қабiлетi бар, осыларды әрдайым ескере бiлетiн. Артық сөздi, орынсыз мақтауды да жек көретiн. Көлгiр сөзге, өсек-аяңға үйiр адамдарды ұнатпайтын. Адамдар жөнiндегi қалыпты мiнезi өзгере бермейтiн, қазiр мақтап, артынан даттап жату деген ол кiсiге жат қасиет едi.

Үлкен мекемеге жетекшiлiк ете, көптеген қоғамдық жұмыстарды атқара жүрiп Д.А.Шаймұханов ғылыми-зерттеу жұмысын да еш тоқтатқан емес. Оның ғылыми-зерттеу жұмысының ауқымы кең

болатын. Көптеген шетелдік ғылыми симпозиумдар мен конференцияларға қатысып, Қазақстан тарихының күрделі проблемалары бойынша ғылыми баяндамалар жасады.

Дүйсетай Аймағамбетұлы басшылық еткен институт ғалымдары күрделі еңбектерді, өзекті, бірақ зерттелмеген проблемаларға арналған ірі-ірі монографияларды, очерктерді, көптеген мақалалар мен құжаттар, мәліметтер жинақтарын дайындап, жария етіп отырды. Бұл еңбектерді даярлауда Дүйсекең үлкен шебер басшы екенін көрсетті. Ғылым мен адамгершіліктің тізгінін тең ұстаған, адамгершілігі мол жан екенін таныта білді. Ол атақ пен дәреже қумайтын, өзінен төменгілермен өз қатарынша, жоғарыдан қарамай тұрып сөйлесетін. Бұл қарапайым, кішіпейіл мінездері оны ұжым құрметіне бөледі.

Ұстаз

Дүйсетай Аймағамбетұлының басты тәрбиелік ұстанымы адам баласын ойлауға, талдау жасай білуге, одан жақсы шешім шығаруға үйрету болды. Ол өзінің өмірінің соңғы күндеріне дейін студенттерге дәріс оқыды, қазіргі заманның өзекті мәселелері туралы әңгіме қозғады. Ұстаз-ағартушы өз білімі мен талантты ғибратын, тәжірибелік әдіс-тәсілдерін жастарға жеткізуден жалыққан емес.

Ұстаз ретінде оның кәсіби біліктілігі студенттерді ізденуге ынталандырып, өзіндік ұмтылыстарына рух беретін сөздермен көтеріп отырушы еді. «Адамға түсінікті де жақын тартатын әңгіме үлкен пайда келтіреді. Алдын ала жазылған немесе халық алдына шығып парақтан оқыған, көп пафостан тұратын дәрістерде сенімділік пен шындық болмайды» деп оның ақиқатты алға тартуы көп мәнді аңғартса керек.

Иә, мұғалім болу оңай жұмыс емес. Дәріс оқу — жазылғанды оқып беріп, берілген уақытта студенттерді шашау шығармай ұстап отыру емес. Ол асқан сауаттылықты, білімділікті керек етеді. Дүйсекең сол жағынан оқ бойы озық тұрып, онысын бұлдаған емес.

Университеттерде оқытушылар студенттерді ғана емес, студент қауымы да оқытушыларды іріктейді. Оған қандай сезім басшылық ететінін кім білсін, бірақ бір оқытушыны студенттер құдай тұтып, әр сөзін қалт жібермей құлақтарын қалқайтса, екіншісіне жағымсыз кейіпкерлердің атын беріп, атақ-дәрежесінің ту-талақайын шығарады. Ал Дүйсетай ағамыз студенттеріне жақсы ұстаз ғана емес, қамқоршы әке де бола білді. Ол балаларға жанашырлық көрсетіп жүретін. Әсіресе диплом қорғайтын студенттерінің қатты риза болып жүретінін сыртынан естіп жүретінбіз.

Академиктің ғалым және педагог кадрларды даярлаудағы қадамдарын ерекше атап өтуге болады. Бүгінде ғалым еңбегін жалғастырып келе жатқандар өте көп. Олардың бір шоғыры — қазір қазақстандық тарих ғалымдардың көрнекті өкілдері.

Патриот

Академик Д.А.Шаймұханов халық алдында үлкен жауапкершілік мен міндетті нақты сезген патриот еді. Ол халықтың әл-ауқатын көтерудің басты жолдары мен бағытын, әсіресе ауыл тұрғындарының жағдайын жақсартуды көздеді. Себебі қарапайым халықтың әл-ауқаты елдің экономикалық даму көрсеткішінің «шыңы» дейтін. Еркіндік пен білімді сіңіру арқылы ол өз ұлтының дұрыс қалыптасуын қалады. Ұстаздың нағыз ұлтшылдығы мен патриоттығы ұлт болашағын ойлаудан көрінді.

Дүйсетай Аймағамбетұлы қазақ халқының ілгері қадам басуы мен экономикасының дамуына, мәдениетінің көтерілуіне Кеңес заманының әсері болғандығын жасырмайтын. Ғалымның қоғамдық, педагогикалық қызметін, Қазақстан тарих ғылымын дамытудағы еңбегін мемлекетіміз жоғары бағалады. Ол тоғыз рет үкімет наградаларымен (медальдармен), екі мәрте ҚР-ның Жоғарғы Кеңесінің және тағы басқа да комсомол, кәсіподақтардың Құрмет грамоталарымен марапатталды, ҚР-ның ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін төс белгісімен, оқу-ағарту жұмысының үздігі, ҚР Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі атақтарына ие болды. Дүйсекең Қарағанды қаласы мен Бұқаржырау ауданының Құрметті азаматы, Е.А.Бөкетов атындағы университеттің Құрметті профессоры атанды [11].

Дүйсетай Аймағамбетұлы ғажайып адам еді. Қанқу сөз, мәймөңкені жақтырмайтын. Ешкім оның дауыс көтеріп, өзін жоғары ұстағанын, ешкімнің алдында төмендегенін көрген емес. Ол кез келген жағдайда адами қасиеттерін жоғалтпауға тырысты. Кейінгі өмір соқпақтарында ізгіліктің бәрібір өз алдынан шығатынына кәміл сенді.

Академик ағамыз өз қарамағында жұмыс істейтін қызметкерлерді төмендетпейтін. Қатар жүргендермен, шәкірттерімен тең дәрежеде сөйлесетін және зор сеніммен қарайтын, жастарға жанашыр болатын. Ол адам бойына адалдықты, жанқиярлықты, жауапкершілікті дарыта білді. Егер сын айтса, анық, нақты, көңілге кірбін түсірмейтін сөздермен айтатын. Ол сөздер жүрекке инедей қадалмай, ілгері жетелеуге септік жасайтын. Біз мұны жақсының шарапаты деп білеміз.

Дүйсекең отбасында да патриот еді. Жақсы қасиеттерді ол балаларының, жақын туыстарының бойына да қалыптастыра алды. Доцент, тарих ғылымдарының кандидаты Рымтай Аймағамбетқызы Шаймұханованың әрдайым ағасы туралы жан-жақты бейнелеп айтқан әңгімелері Дүйсекеңді терең білімді, ой-өлшемі ерен, парасатты жан ретінде көз алдымызға толық елестетуге мүмкіндік береді. Әке жолын жалғастырушы, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор Сәуле Дүйсетайқызы Шаймұханованың еңбектерін де ерекше атап өткен жөн сияқты. Әрине, бұл ретте Дүйсетай ағамыздың жары, жан серігі, пікірлесі, биология ғылымдарының кандидаты Нина Тұрғалиқызы Абылқасымованың да еңбегі зор.

Түйін

Дүйсетай Аймағамбетұлының өмірі — тағылымды өмір. Ағамыздың өмірі рухани құндылықтарға толы болды. Сондықтан да алдағы уақытта тарихшы-ғалым жайлы зор толғау, ғажайып әуез, ұшқыр көсем сөз, тұрпатты әліптеме жазылады деген үмітіміз бар.

Қазақтың «ізденген жан қалмас ұятқа, еңбек еткен жан жетер мұратқа» деген сөзі рас. Дүйсетай Шаймұханов — өз елінің адал перзенті, мақтан тұтар Алаш азаматтарының бірі. Оның тұғыры биік, өзі зор тарихи тұлға. Осындай жұртшылыққа үлгі болатын, пейілі кең, жаны жомарт, жетесі биік азаматтарымызды биіктету біздің елдігімізді, жастарымыздың болашағын шынға шығарады!

References

1. *Zhaksybayev S.I.* Descendants of a sort Karzhas. — Pavlodar: EKO, 2008. — P. 51.
2. *Karashev T.* Dusetai was my friend // *Ortalyk Kazakhstan*. — 2008. — January, 29. — P. 3.
3. Materials of a round table on a subject «Topical issues of modern history», the devoted memories of the doctor of historical sciences, professor D.A. Shaymukhanov. — Karaganda: Publishing house HAG, 2011. — 189 p.
4. Let's construct the future together! Message of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan // *Thought*. — 2011. — № 3. — P. 5.
5. *Shaymukhanov D.A., Shaymukhanova S.D.* Karlag. — Almaty: National agency for the press and massmedia, 1997. — 176 p.
6. *Merkuman G.* Stalin genocide: sad data // *Kazakh*. — 2011. — № 14–15 (528–529)7. — April, 8–15. — P. 5.
7. *Saulebektegi A.* The truth about Karlage: grief and grief // *Kazakh*. — 2011. — № 20–21 (534–533). — May, 20–27. — P. 5.
8. *Asauov D.* Karlag — the tragedy of Kazakhs // *The Three-copecks piece the Horde*. — 2011. — № 20. — May, 19. — P. 10, 11.
9. *Asauov D.* Consequences of tragic years // *The Three-copecks piece the Horde*. — 2009. — № 22 (488). — May, 28, June, 3. — P. 15.
10. Karaganda. Karaganda area: Encyclopedia. — Almaty: Atamura, 2006. — P. 440.
11. *Oskembayev K.S.* Authority of the senior companion // *Ortalyk Kazakhstan*. — 2008. — January, 22. — P. 3.